

УДК 550.384

DOI <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2024.01.06>

Юрій ЛОСИЦЬКИЙ,

заслужений архітектор-реставратор України,
директор ТАМ «Ю.Г. Лосицький»

Володимир ПРИЙМАК,

кандидат архітектури, доцент
кафедри Архітектурного проектування цивільних будинків та споруд
Київського національного університету будівництва і архітектури,
старший науковий співробітник «Центру консервації предметів археології»
Департаменту охорони культурної спадщини КМДА
pryimak.vv@knuba.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8584-7240>

64

ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗАЛИШКІВ І МОЖЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ БОГОЯВЛЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-БРАТСЬКОГО МОНАСТИРЯ

АНОТАЦІЯ. *Праця покликана ознайомити широке коло дослідників археології Києва та громадськості з проблемою збереження археологічних залишків Богоявленського собору Києво-Братського монастиря, а також актуалізує проблему можливості його архітектурно-просторового відтворення. Наведено результати досліджень та архівних знахідок, оприлюднено графічні матеріали, доопрацьовані на основі архівних креслень, що демонструють просторову 3D-модель собору в контексті оточуючої історичної забудови.*

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *архітектурна реставрація, Богоявленський собор, архітектурна спадщина, ретроспективний аналіз архівних матеріалів, аналіз літературних джерел щодо архітектури Богоявленського собору, архітектурне комп'ютерне моделювання, віртуальне відтворення собору.*

Вступ. Існують нематеріальні види мистецтва, які виконавець відтворює, лише прочитавши їх, зокрема, музика, поезія, хореографія тощо. Архітектура — це одночасно і матеріальний вид мистецтва, і нематеріальний, він залишається в кресленнях і описах. Як і музику, що відображена у нотній грамоті, архітектуру мовою креслень можуть прочитати наступні покоління архітекторів і відтворити будівельники.

Новизна і актуальність дослідження. Викладене вище спонукало авторів актуалізувати матеріали археологічних досліджень та архівних матеріалів щодо вивчення можливості архітектурно-просторового відновлення Богоявленського собору, знищеного більшовиками в 1935 р. Стаття є продовженням досліджень з вивчення архітектурно-археологічних матеріалів знищеної пам'ятки і можливості її віртуального відтворення, як першого етапу до можливості її реінкарнації у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 2022 р. КЗ «Центр консервації предметів археології» КМДА підготував Облікову картку об'єкта культурної спадщини «Залишки Богоявленського собору Києво-Братського монастиря (м. Київ, Подільський район, вул. Григорія Сковороди, 2)»¹. Актуалізація пам'яткоохоронної документації дає авторам надію на подальшу наукову співпрацю в розгортанні архітектурно-реставраційної діяльності з концептуального відродження пам'ятки архітектури.

Історичні відомості щодо місця розташування собору. Як відомо, споруду Богоявленського собору Братського монастиря в Києві було збудовано у 1695 р. коштом гетьмана Івана Мазепи. За час від побудови до знесення у 1935 р. собор був одним із найславетніших храмів не лише Києва, а й всієї тогочасної України. Вважається, що його архітектором був Йосип Старцев, який, ймовірно, будував і Військово-Микільський собор на Печерську (рис. 1). Окремі мистецтвознавці доводять архітектурне авторство собору киянина Івана Зарудного, вихованця Києво-Могилянської колегії, українця за походженням. За цією версією, Й. Старцев брав участь у створенні собору лише як рядовий виконавець будівельних робіт. Доказом цього є стилістична відмінність московських споруд Й. Старцева від Богоявленського та Микільського соборів Києва, зведених за подібними проектами. Будівництво Богоявленського собору було завершено в 1690-х роках.

Місце розташування собору позначене на кількох планах Києва XVII—XIX і XX ст. Попри зміну планування Подолу у першій чверті XIX ст. за схемою Гесте (рис. 2), собор лишався архітектурною домінантою Контрактової площі (рис. 3).

Архітектурно-художня цінність собору. Відомий український мистецтвознавець Костянтин Шероцький у «Путівнику» київськими пам'ятками (1918)² згадував про Богоявленський собор: «...в архітектурних лініях його закарбовано його справжній характер бароко; відчувається дихання могутнього та багатого віку, непоборної енергії, яка викликала розквіт не лише київської архітектури, але й живопису і усіх інших галузей мистецтва».

Планування собору нагадувало давньоруський тринальний хрестово-банний храм з шістьма опорними стовпами. На чотири центральних спиралася центральна баня. На західному фасаді — два баштоподібних виступи.

Центральна баня за розмірами майже дорівнювала чотирьом іншим (хоч первісна форма бань не збереглася: після пожежі їх перебудував А. Меленський) (рис. 4). Могутній компактний об'єм будівлі пожвавлювався наріжними пілястрами, що в нижній частині спиралися на п'єдестали і по горизонталі мали кілька поясів. Увінчував стіни антаблемент із розвиненим у висоту карнизом. Фризиди західного фасаду й куполів були прикрашені полив'яними керамічними розетками.

¹ Облікова картка Об'єкт культурної спадщини Залишки Богоявленського собору Києво-Братського монастиря (м. Київ, Подільський район, вул. Григорія Сковороди, 2). Департамент охорони культурної спадщини. Комунальний заклад «Центр консервації предметів археології». Київ, 2022. С. 51.

² Шероцький К.В. Киев. Путеводитель. Киев: тип. С.В. Кульженко, 1918 / Репринт. изд. К: Книга роду. 2008.

Невеликі вузькі вікна, оздоблені розірваними фронтонами, високо піднімалися над землею. Із суворою монументальністю основного об'єму різко контрастувало оздоблення фронтонів, що розміщувались над карнизом на північному, південному й західному фасадах. До 1709 р. у композицію фронтона входив герб І. Мазепи, який після битви під Полтавою збили. Основним художнім акцентом головного — західного — фасаду в композиції собору став нартекс, що знаходився між двома баштоподібними виступами. Абрисами він значною мірою повторював верхній фронтон (рис. 5).

Знищення собору. Знищення собору відбулося у 1935 р. Київська духовна академія та монастир припинили свою діяльність ще у 1920-х роках, територію монастиря націоналізували і розмістили там заклади медичного призначення. У 1926 р. постановою уряду УРСР монастирський комплекс оголосили пам'яткою архітектури республіканського значення. Після переїзду у 1934 р. столиці Української РСР із Харкова до Києва було створено генеральний план міста, у якому на місці Богоявленського собору передбачалось спорудження нових будівель. У лютому 1935 р. Київська облінспекція охорони пам'яток провела фотофіксацію споруд колишнього Києво-Братського монастиря, а наприкінці року Богоявленський собор, другий і третій яруси монастирської дзвіниці розібрали. На місці підмурків собору влаштували плац для муштри курсантів Київського військово-морського політичного училища, а на підмурках північного фасаду собору звели житловий будинок для командирів і політпрацівників. Училище проіснувало до 1992 р., коли монастирські споруди передали Національному університету «Києво-Могилянська академія». Із того часу на місці Богоявленського собору без дозволів та погоджень проводили будівельні роботи, у тому числі інженерних мереж.

Планувальна структура собору. З наявних матеріалів відомий план Богоявленського собору, який серед інших споруд зображений на загальному плані Братського монастиря 1840-х років. Це зображення доволі схематичне, не було хоча б частково перевірено і не дає можливості точно судити про близькість розмірів пропорцій натурі. Лишилися також кілька фотографій собору: кращі світлини були зроблені, скоріше за все, з 2-го чи 3-го поверху споруди монастирської дзвіниці, інші — з центру Контрактової площі.

У 1730—1740 рр. відбулися певні зміни у стилістиці оздоблення храмів: значно збільшилась кількість ліпного декору, який набув декоративно ускладненого дуже подрібненого характеру. Можна з певною обережністю висловити думку щодо дещо пізнішої прибудови притвору до головного фасаду та виникнення складних за формами фронтонів на фасадах Богоявленського собору.

У 1992 р. Подільська археологічна експедиція Інституту археології НАН України на чолі з М. Сагайдаком³ провела археологічні дослідження фундаментів пам'ятки XVII—XVIII ст. — будівлі Поварні

³ Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / АН УРСР. Ін-т археології; відп. ред. П.П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1991.

колишнього Києво-Братського монастиря. З боку двору поряд із фундаментами на глибині 2,0—2,2 м від сучасної денної поверхні виявили два поховання XIV—XIV ст. Перше було перепохованням, а інше наполовину зруйноване пізнішими об'єктами. Обидва комплекси наприкінці XVI — на початку XVII ст. були порушені будівельними роботами, що проводили на території садиби. Знайдено також окремі людські кістки⁴. Під час реставраційних робіт Поварні у 1993 р. у будівлі, яка прилягає до неї, знайшли ще два поховання невизначеного часу. Отже, археологічні дослідження на території колишнього Братського монастиря зафіксували поховання, що, певно, є залишками кладовища, яке функціонувало при храмі — попереднику Богоявленської церкви. Після заснування Братського монастиря його кладовище діяло до початку XIX ст.⁵

У 2000—2010 рр. фундаменти Богоявленського собору були пошкоджені під час прокладання комунікацій на території НаУКМА.

Автентичність та цінність об'єкта з археологічної точки зору виражена у його розпланувально-просторовій і матеріальній структурі та його складових частин. Об'єкт є залишком автентичного культурного шару садиби Богоявленського собору Києво-Братського монастиря, з усіма особливостями його структури та залягання, а також збереженими у ньому *in situ* нерухомими і рухомими об'єктами археологічної спадщини — залишками фундаментів собору. Має значні (не менше 50 %) пошкодження культурного шару, обумовлені господарською та будівельною діяльністю у XX—XXI ст. (рис. 9).

Відновлення собору. Автентичність та цінність об'єкта з архітектурного погляду характеризується збереженістю (у вигляді залишків фундаментів) історичної матеріально-технічної структури та первісного архітектурного задуму разом із цінними історичними нашаруваннями і дає змогу розглядати його як документ історії і твір архітектури. Об'єкт є цінним елементом історичного середовища — садиби Богоявленського собору Києво-Братського монастиря.

Основне питання цінності архітектурних копій полягає в тому, наскільки копія замінює автентичну знищену споруду⁶. Відрізнити копію від оригіналу за візуального огляду неможливо. Фонтан «Самсон» на Контрактовій площі та його сучасна копія не можна розрізнити візуально. Перевагу оригіналу над копією дає знання, виховане ставленням до копії як до чогось не цілком справжнього, неповноцінного, позбавленого прав на існування, або як до втілення художнього задуму автора.

Якщо архітектура — це музика в камені, то музика як твір мистецтва, створений автором, не має матеріальної основи і виконується кожного разу іншими виконавцями. При цьому музичний твір кожного

⁴ Сагайдак М.А. Вказ. праця.

⁵ Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Тимошук В.Н. Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64, спр. 1987/26.

⁶ Коренюк Ю., Лосицький Ю. Микільський собор: зруйнування, потреба й можливість відтворення // Пам'ятки України. Київ, 2007. № 1. С. 16—21.

разу, незалежно від якості виконання і можливих відхилень, вважається твором того самого автора. Музика може створюватись не лише для власної краси, а й для прикрашання будь-чого іншого.

Архітектура як твір мистецтва створюється автором і втілюється в матеріальній основі іншими виконавцями. Архітектурний «твір-оригінал» з накладеними на задум автора твору будівельними похибками та якістю виконання, властивій технологіям відповідної епохи, може вважатись пам'яткою архітектури⁷.

Чим «оригінал» архітектурного твору принципово відрізняється від «копії», яка так само втілює авторський задум, і чому власне перше виконання авторського твору (оригіналу) вважається кращим за його повторне виконання (копію)⁸?

Питання відтворення втрачених споруд особливо гостро стоїть саме в Україні та стосується головним чином знищених культових споруд, характерних саме для України — православних соборів і церков⁹. Православні собори унаслідок певних історичних обставин неодноразово повністю знищували саме як символ релігійно-національної ідентичності України. За часів примусового окатоличування (та полонізації), особливо у 1590—1650 рр., будівництво православних храмів на території України було заборонене. За часів русифікації, з кінця XVIII до початку XX ст., в Україні активно впроваджували великоруський церковний стиль. Церкви під час ремонтів за можливості доробляли і переробляли на великоруський лад. За часів радянської влади, з 1920 до 1990 р., церкви зносили або, знімаючи хрести з куполами, перетворювали на зерносховища. Навіть відтворення у 1980 р., перед відзначенням «1500-річчя» Києва, зруйнованого у 1930-ті роки фонтану «Самсон» на Контрактовій площі було імітаційним: не відтворили хрест у руці постаті Св. Андрія, перетворивши його на палицю, а також благословляючу праву руку.

Тепер повернемося до копій, тобто єдиного можливого методу повернення зруйнованого масиву споруд, які репрезентують українську ідентичність¹⁰.

З археологічних досліджень (рис. 6, 7) відома точна прив'язка плану собору до місцевості¹¹. І хоча сьогодні ця місцевість зазнала значних змін, основна пляма плану собору знаходиться на колишньому плацу військового училища, нині площі перед Братським корпусом НаУКМА. Методом комп'ютерного моделювання можна створити концептуальне проєктне рішення з віртуального (поки що) відтворення зруйнованого собору (рис. 8). Широке інформування професійної спільноти і зацікавлених киян такою моделлю може сприяти прийняттю рішення

⁷ Саннаолези П. Техника консервации и реставрации. Консервация и реставрация памятников и исторических зданий. — М., 1978. — С. 189.

⁸ Лосицький Ю. Г. Відтворення церкви Різдва Христового на Подолі у Києві // Пам'ятки України. Київ, 2003. № 4. С. 63-73.

⁹ Лосицький Ю. Г. До питання архітектурних копій у відтворенні національного архітектурного спадку // Праці НДІ Пам'яткоохоронних досліджень. Київ: АртЕк 2005. Вип. 1. С. 69-79.

¹⁰ Лосицький Ю. Г. До питання відтворення втрачених пам'яток архітектури // АНТ. Київ, 1999. №1. С. 25-27.

¹¹ Лосицький Ю., Толочко А. Поварня Братського монастиря: питання атрибуції // Пам'ятки України. Спецвипуск. Київ, 2014. — С. 50-57.

щодо матеріальної реконструкції (відбудови) собору в майбутньому. У будь-якому випадку така віртуальна модель заповнить порожнечу від втрати такого великого просторового акценту міста і великої національної пам'ятки — Богоявленського собору Братського монастиря.

Історико-архівні дослідження матеріалів собору, які б точніше відображували цю непересічну споруду разом із розкопками і точними обмірами залишок фундаментів, могли б розширити наше уявлення про визначну добу початку створення української національної архітектури. Історичний ансамбль Братського монастиря дуже спотворений будовами радянського періоду: надбудовано дзвіницю і підковоподібний корпус, забудовано двір неоковирною колишньою казармою, пляма собору вірогідно знаходиться частково під нею. Попри це, нам здається цікавим змоделювати місцеположення і просторові характеристики собору в ансамблі існуючих споруд.

Актуалізація питання включення втраченої пам'ятки в архітектурно-просторове середовище Контрактової площі посилить туристичний потенціал Подолу і Києва загалом. Фізичне або віртуальне відтворення Богоявленського собору розширить значення Стародавнього Подолу як ключового елементу загальноміського центру. Значення таких осередків полягає у трансформації і розвитку громадського центру від утилітарної складової до духовної¹².

Ми усвідомлюємо усі юридичні, матеріально-технічні та політичні чинники, які впливають на прийняття рішень щодо збереження і відтворення пам'яток архітектури, тому ця стаття є лише першим кроком на шляху усвідомлення такого процесу стосовно Богоявленського собору Братського монастиря — перлини української архітектури доби бароко.

Наступним кроком мають стати археологічні дослідження фундаментів собору та їх натурна фіксація в контурах периметра на поверхні землі.

Висновки. На території колишнього Києво-Братського монастиря (нині НаУКМА) у результаті археологічних досліджень виявлено залишки фундаментів Богоявленського собору. За архівними графічними і текстовими матеріалами досліджено архітектурно-просторові характеристики знищеного більшовиками собору. На основі отриманих результатів запропоновано гіпотезу його віртуального відтворення як першого кроку до подальшого просування і популяризації ідеї повного або часткового відтворення пам'ятки архітектури.

¹² Приймак В.В. Перспективні тенденції архітектурної трансформації житлово-громадських центрів великих міст // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. Київ: КНУБА, 2022. Вип. 64. С. 194—208. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2022.64.194-208>

Yury LOSYTSKY,

honored architect-restorer of Ukraine,
director of TAM «Y.G. Losytskyi»

Volodymyr PRIYMAK,

candidate of architecture, associate professor
Department of Architectural Design of Civil Buildings
and Structures

Kyiv National University of Construction and Architecture
Senior Researcher «Center for Conservation of
Archeological Objects» of the Department of Cultural
Heritage Protection of the KMDA

prymak.vv@knuba.edu.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8584-7240>

ON THE QUESTION OF THE PRESERVATION OF ARCHAEOLOGICAL REMAINS AND THE POSSIBILITY OF THE RECREATION OF THE EPIPHANY CATHEDRAL OF THE KYIV BROTHERHOOD MONASTERY

ABSTRACT. *This work aims to acquaint a wide circle of archeology researchers of Kyiv and the public with the problem of preserving the archaeological remains of the Epiphany Cathedral of the Kyiv-Brothers Monastery, and actualizes the problem of the possibility of its architectural and spatial reproduction. The authors present the results of their research and archival findings, publish graphic materials refined on the basis of archival drawings and demonstrate a spatial 3D-model of the cathedral in the context of the surrounding historical buildings.*

KEYWORDS: *architectural restoration, Epiphany Cathedral, architectural heritage, retrospective analysis of archival materials, analysis of literary sources regarding the architecture of the Epiphany Cathedral, architectural computer modeling, virtual reproduction of the cathedral.*

REFERENCES

1. Koreniuk, Yu. & Losytskyi, Yu. (2007). Mykil'skyi sobor: zruinuvannia, potreba y mozhlyvist vidtvorennia. *Pamiatky Ukrainy*, 1, 16–21.
2. Losytskyi, Yu.H. (2003). Vidtvorennia tserkvy Rizdva Khrystovoho na Podoli u Kyivi. *Pamiatky Ukrainy*, 4, 63–73.
3. Losytskyi, Yu.H. (2005). Do pytannia arkhitekturnykh kopii u vidtvorenni natsionalnoho arkhitekturnoho spadku. *Pratsi NDI Pamiatkoohoronnykh doslidzhen*, 1, 69–79.
4. Losytskyi, Yu. H. (1999). Do pytannia vidtvorennia vtrachenykh pamiatok arkhitektury. *ANT*, 1, 25–27.
5. Losytskyi, Yu. & Tolochko, L. (2014). Povarnia Bratskoho monastyria: pytannia atrybutsii. *Pamiatky Ukrainy*. Spetsvypusk, 50–57.
6. Pryimak, V.V. (2022). Perspektyvni tendentsii arkhitekturnoi transformatsii zhytlovo-hromadskykh tsestriv velykykh mist. *Naukovo-tekhnichnyi zbirnyk. Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, 64, 194–208. <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2022.64.194-208>
7. Sahaidak, M.A. (1991). Davnokiyivskyi Podil: Problemy topohrafii, stratyhrafii, khronolohii. AN URSR. In-t arkheolohii; vidp. red. P.P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka.
8. Sanpaolezy, P. (1978). Tekhnika konservatsyy y restavratsyy. Konservatsiya y restavratsiya pamiatnykov y ystorycheskykh zdanyi.
9. Sherotskyi, K.V. (1918). Kyev. Putevodytel.

Рис. 1. Вигляд Контрактової площі у XIX ст. Домінування собору в просторі

Рис. 2. План Контрактової площі на середину XIX ст.

72

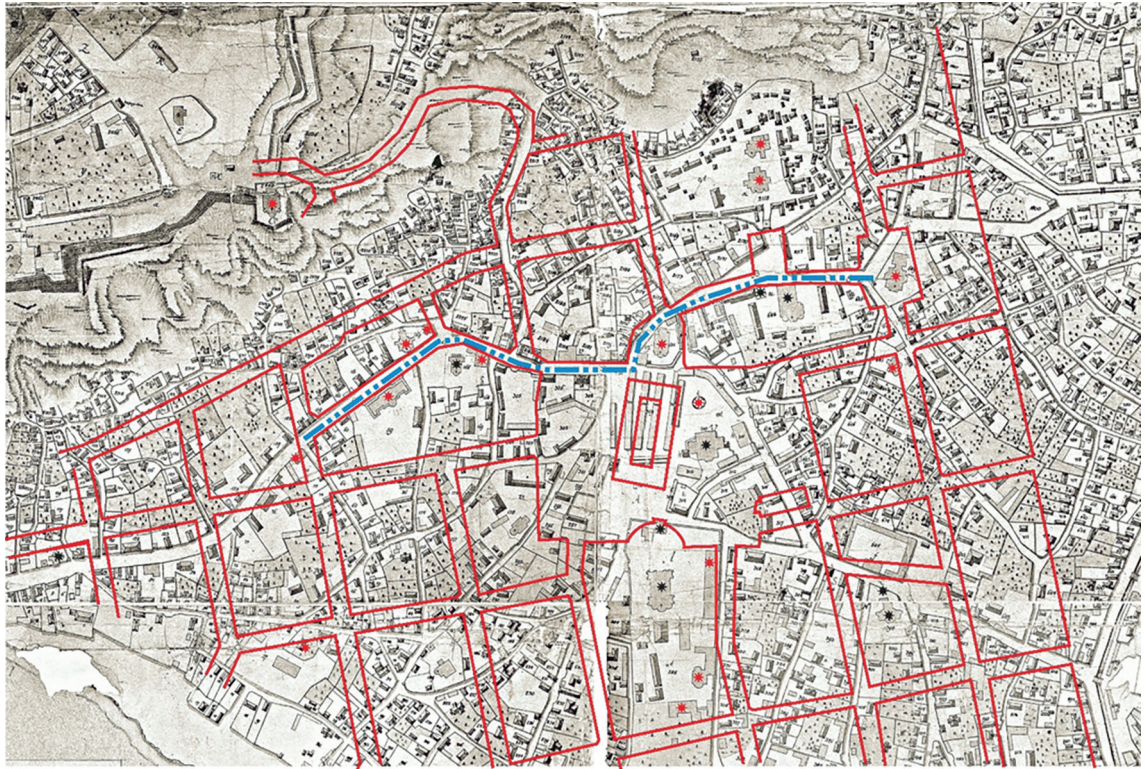

Рис. 3. Суміщене планування Стародавнього і сучасного Подолу (виділено червоним). Місце розташування собору в планувальній структурі Братського монастиря

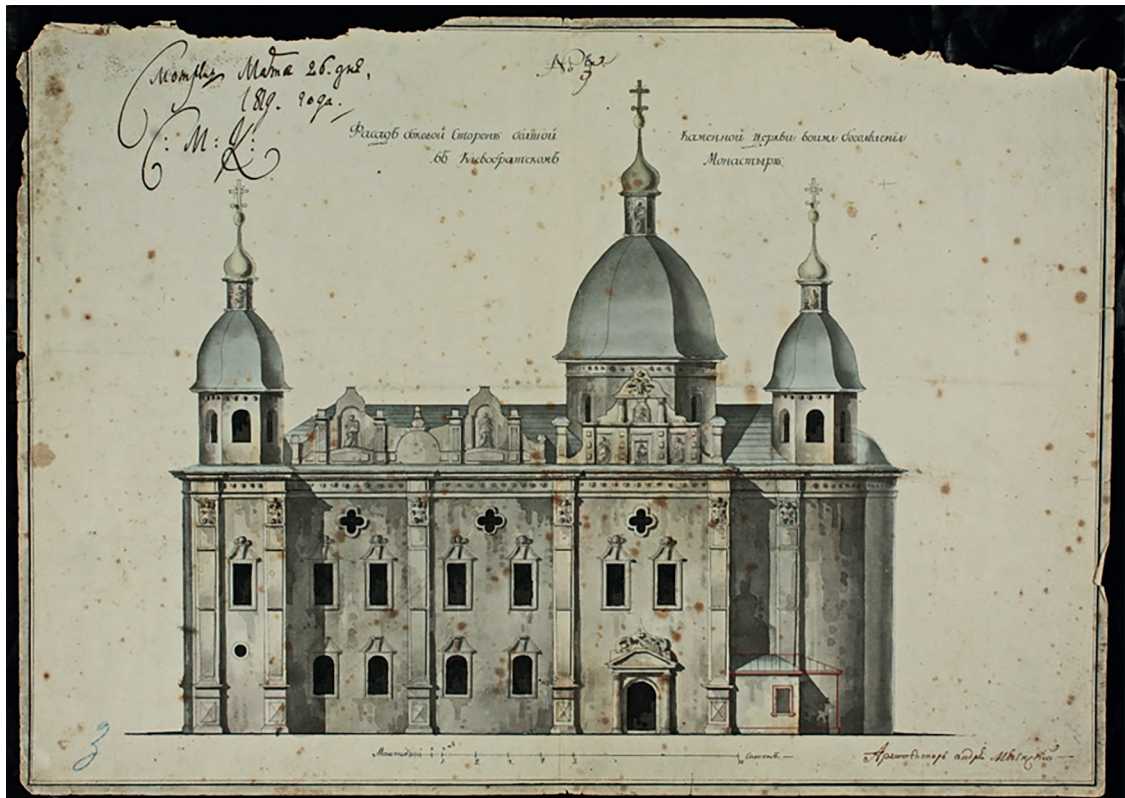

Рис. 4. Боковий фасад. Креслення Андрія Меленського

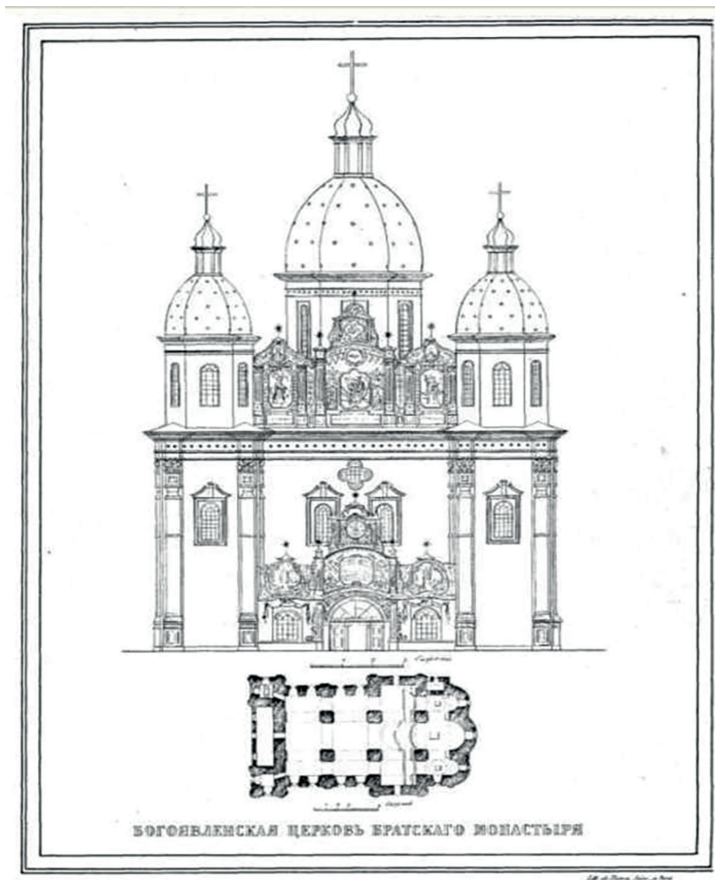

Рис. 5. Західний фасад і план Богоявленського собору Києво-Братського монастиря за обмірами 1840-х років

Рис. 6. Залишки підмурків собору

Рис. 7. Фрагмент залишків підмурку

74

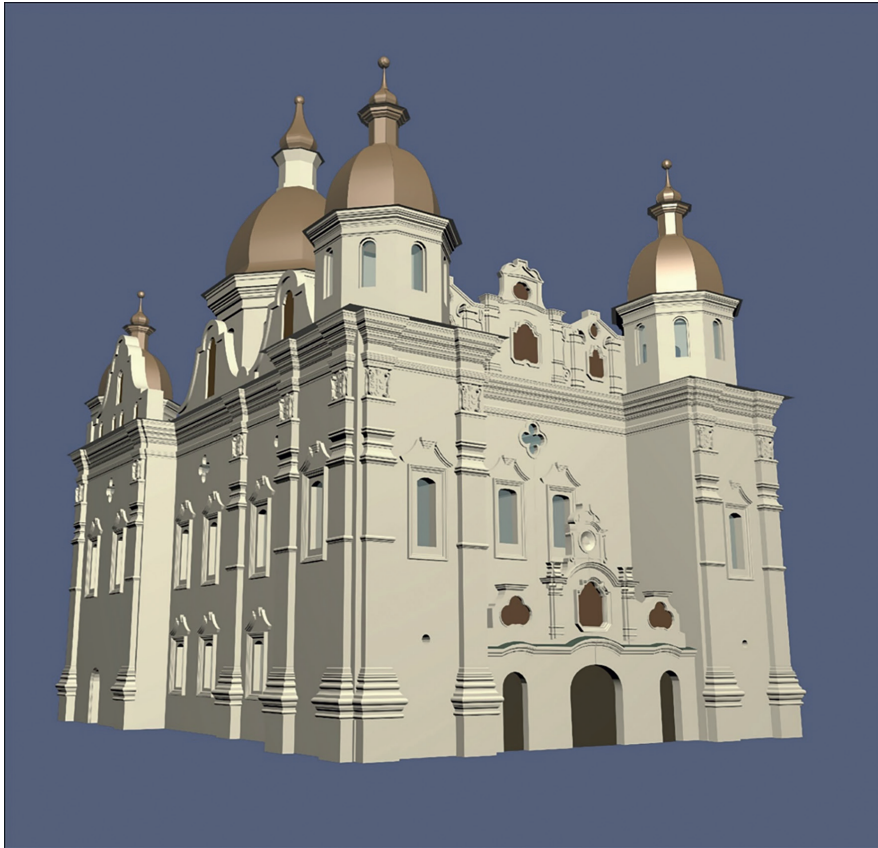

Рис. 8. Просторова комп'ютерна візуалізація Богоявленського собору, виконана методом Ю. Лосицького

Рис. 9. Собор в існуючих параметрах забудови. Візуалізація